

ІЗМАЇЛ СРЕЗНЕВСЬКИЙ ПРО ЗНАЧЕННЯ РІДНОЇ МОВИ У ФОРМУВАННІ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлено основні аспекти лінгводидактичної концепції І.І. Срезневського: усвідомлення рідної мови як загальнонародного надбання, неперервність вивчення мови, формування погляду на мову як складник національної культури, внутрішня та зовнішня форми знання мови і ступені її засвоєння, значення мови в процесі навчання та здобування освіти, виховання зацікавлення до предмета вивчення рідної мови в дитячому віці і впродовж усього життя.

Ключові слова: лінгводидактика, мовна особистість, рідна мова.

В статті представлені основные аспекты лингводидактической концепции И. И. Срезневского: осознание родного языка как общенародного достояния, непрерывность изучения языка, формирование взгляда на язык как на составную часть национальной культуры, внутренняя и внешняя формы знания языка и степени его усвоения; значения языка в процессе обучения и образования; воспитание интереса к предмету изучения родного языка в детском возрасте и на протяжении всей жизни.

Ключевые слова: лингводидактика, языковая личность, родной язык.

The article presents the main aspects of the I. I. Sreznevsky's linguodidactic concept: the awareness of the mother tongue as a public property, the continuity of language learning, formation of the view of language as an integral part of national culture, internal and external knowledge forms of language and its assimilation degree; importance of language in learning and education, raising interest in the subject matter of the native language in childhood and throughout life.

Keywords: Language Didactics, linguistic identity, mother tongue.

У сучасний період великого значення набуває проблема формування мовної особистості. У працях українських мовознавців вона безпосередньо пов'язана з вихованням національно-мовної свідомості та мовною картиною світу [С. Я. Єрмоленко, В. В. Жайворонок, В. І. Кононенко, Л. А. Лисиченко, Л.І. Мацько та ін.]. Активно розвивається особистісний аспект вивчення мови в російській лінгводидактиці [Ю. Д. Апресян, Г. І. Берестнєв, Г. І. Богін, Ю.М. Караулов, М. В. Китайгородська, Р. І. Павіленіс, І. І. Халєєва та ін.].

Визначення поняття мовної особистості як носія мови, особи, яка володіє лінгвістичними знаннями та високим рівнем комунікативних умінь і навичок, дбає про розвиток власного мовлення, а також теоретичні засади формування мовної особистості у процесі навчання української мови як рідної, спорідненої чи іноземної сформульовані в мовознавчій теорії Ю. Д. Апресяна, Л. І. Мацько,

Ю. М. Караулова, Л. М. Паламар, М. І. Пентилюк, О. М. Семиног, Л.В. Струганець та ін.

Зважаючи на те, що в мові як у загально- людському суспільному явищі відбито трихотомію: людську мову як витвір людської природи, національну мову як колективний витвір духу етносу, індивідуальне мовлення як факт народження мови кожним окремим мовцем, компонентами мовної особистості вважають набуття відповідних компетентностей: культурологічної (входження в культуру мови, подолання культурного бар'єра в спілкуванні), лінгвістичної (теоретичні знання про мову), мовної (практичне володіння мовою), комунікативної (використання мови відповідно до ситуації спілкування, навички правильної мовленнєвої поведінки).

Постановка проблеми. Звичайно, кожен період мовного розвитку ставить свої вимоги до мовної особистості, однак, формуючи мовну особистість з урахуванням усіх зазначених складників, варто пам'ятати, що концептуальні засади особистісного підходу закладені ще в першій половині XIX ст. Тому необхідно спиратися на досвід і традиції класичного мовознавства, використовувати надбання лінгводидактики XIX ст. [Ф. І. Буслаєв, І. І. Срезневський, К. Д. Ушинський, Л. М. Толстой, Л. С. Виготський], дбати про неперервність традицій. Сьогодні це особливо важливо, оскільки в міру наростання глобалізаційних процесів та пов'язаного з ними переходу до нових науково-інформаційних технологій відбувається зміна самої парадигми людського прогресу. Його сутністю, основним виміром і, разом з тим, основним важелем стає розвиток особистості [5:5].

Саме це завдання покликана вирішувати нова галузь лінгвістики – лінгводидактика, що виникла в II половині XX ст. Вона зосереджує увагу на антропоцентричному спрямуванні вивчення мови, зокрема мовні явища розглядає через тексти, які мають виховний потенціал, розкривають світобачення людини (внутрішнє «Я» в макро- і мікрокосмосі) [4:6]. Відповідно до цього підходу акценти зміщуються на діяльність мовця із засвоєння мови, на управління цією діяльністю, на мовленнєвий розвиток і саморозвиток особистості. У межах антропоцентричного підходу до вивчення мови виникло ще кілька принципів, зокрема соціокультурний і культурологічний. Обидва закладені в працях І. І. Срезневського, який вважав, що: «Народ виражає себе найповніше і найглибше в мові своїй. Народ і мова, один без одного, представлений бути не може... Мова невіддільна від цілого народу. Переходячи від людини до людини, від покоління до покоління, від століття до століття, вона зберігається в народі як дорогоцінний скарб, який на догоду окремих бажань не може стати ні багатшим, ні біднішим, ні примножитися, ні розтратитися» [7:160].

Антропоцентричний підхід до вивчення мови передбачає актуалізацію ролі мови в системі духовних цінностей особистості. Адже не лише людина

впливає на мову, а й мова формує особистість. Чим глибше людина занурена в мовну стихію, тим багатограннішим є її духовний потенціал. На цьому наголошували й українські мовознавці 20-х років ХХ ст. О. Курило, В. Сімович, С. Смеречинський, І. Огієнко та ін. «Мова, за словами І. Огієнка, – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування» [6:239]. Звичайно, традиції сягають лінгвософської теорії В. фон Гумбольдта про «дух мови», поглядів О. О. Потебні про мислетворчу та націєтворчу роль мови. Однак започатковані вони в працях одного із перших представників харківської мовознавчої школи початку ХІХ століття, і це не просто думки, а глибокі переконання, підкріплені щоденною подвижницькою діяльністю в різноманітних ділянках науки. Яскравим підтвердженням цього є життєвий і творчий шлях видатного філолога-славіста, знавця старослов'янської і давньоруської писемності, лексикографа, фольклориста, етнографа, педагога і методиста Ізмаїла Івановича Срезневського. Присвятивши своє життя мовознавству, учений досяг небачених вершин в осягненні мови як інструмента духовного зростання і накреслив шляхи її розвитку на століття [1, 2].

Проблемі мови й особистості присвячена низка лінгводидактичних праць ученого: «Наставления преподавателям русского языка и словесности в гимназиях Санкт-Петербургского учебного округа» (1852), «Замечания первоначальном курсу русского языка» (1959), «Об изучении родного языка вообще и особенно в детском возрасте» (1861), «Замечания об изучении русского языка и словесности в средних учебных заведениях» (1871). У них розкрито соціальну і пізнавальну функції рідної мови, висвітлено питання творчого підходу до вивчення мови, значення мови в процесі навчання та здобування освіти, окреслено її роль у формуванні творчої особистості.

На думку вченого, знання рідної мови необхідне як найважливіша умова і знаряддя освіти кожної людини зокрема і освіченості народної взагалі. У чому сутність знання мови і засвоєння мови? Відповідь на це питання полягає в розумінні двох сторін знання мови: а) знання внутрішнього, знання про себе для задоволення внутрішніх потреб розуму того, хто пізнає, б) знання зовнішнє, знання для інших, для задоволення вимог і очікувань їх розуму. Внутрішнє знання мови – це знання слів і їх сполучуваності. Зовнішнє знання – це вміння користуватися словами, легко їх знаходити і за потреби творити; вміння поєднувати їх для правильного передавання своїх думок і почуттів; вміння зрозуміло і красиво вимовляти слова і вирази; вміння писати так, щоб можна було сприйняти і зрозуміти написане. Учений виокремлює кілька ступенів оволодіння мовою.

Найнижчого ступеня дитина досягає в ранньому дитинстві, наступний – осягає з розвитком сил і освітою, а подальше вдосконалення вимагає

докладення сил розуму, уважності, вдумливості, кмітливості й прагнення досліджувати, проникати в таємниці законів буття і законів мови задля вміння ними користуватися [8:107–110].

Як бачимо, лінгводидактичні погляди вченого системні й логічні й не втратили своєї актуальності в сучасний період – період компетентнісного підходу в навчанні, оскільки без розуміння первинності мовної освіти, без досконалого володіння мовою його неможливо здійснити. «Мова не лише знаряддя пізнавальної і мисленнєвої сили людини, наголошує вчений, але й сама ця сила, тіло, у якому і яким вона живе і без якого завмирає; разом з тим мова – скріплення сімей і поколінь, близькоспоріднених, або тих, що споріднюються, яке творить з них один народ» [8:140]. Якщо без усякої іншої науки можна обійтися, то без знання рідної чи іншої мови, яка її замінює, обійтися не можна, бо це – основа людяності. Тому, дбаючи про морально-духовне виховання людини, варто думати про її рідну мову не лише як про один із багатьох її предметів, а як про основний, що зосереджує в собі всі інші. Таким чином І. І. Срезневський обґрунтовує значення рідної мови як основного засобу навчання й виховання мовної особистості. Багато його думок набули афористичності: «Мета, якої досягає загальна освіта через вивчення рідної мови, є розвиток уміння користуватися рідною мовою як необхідним загальнонародним знаряддям думки, почуття, знання і порозуміння» [8:162]. «Рідна мова наша повинна бути головною основою і нашої освіченості, й освіти кожного з нас – так, щоб у ній вони зосереджувалися і від неї залежали» [8:107].

Учений порушує питання, яку мову потрібно вивчати як рідну: «Потрібно вивчати саме мову, мову загальнонародну, а не який-небудь тимчасовий говір якогось прошарку народу, хоч би і вищого за освітою» [8:113]. Процес формування загальнонаціональної мови, за спостереженнями вченого, відбувається на основі одного з місцевих наріч, яке набуває значення головного при сприянні інших. Створена таким чином загальнонаціональна мова не залишається незмінною. Вона розвивається під впливом освічених прошарків народу при взаємодії всіх інших. «Розвиваючись у різних прошарках народу певним чином по-різному, ця мова підпорядковується впливові прошарку вищого, який вніс у неї значну частину з мови давньої книжної та з мов іноземних» [Там само]. Саме таку мову, на переконання вченого, потрібно вивчати. Однак цього не достатньо для розвитку сили внутрішньої виразності мови. І тому як додаток до головного потрібно вивчати відтінки мови давньої і місцеві наріччя. Це особливо стане в пригоді всім, хто відчуває брак засобів для вираження відтінків уявлень і понять або надмірний уплив іншомовних запозичень. Оскільки «В кожній народній мові, в кожному місцевому наріччі є сила неосяжна і тим не менш потужна, що зосереджує а собі всі інші сили. Це – дух народності. Він один і той же, лише з відтінками в усіх краях землі народу; але

не однаково сильний у всіх прошарках народу. Чим штучніша освіта того чи того прошарку, тим він слабший, і звичайно найслабший у прошарку найбільш освіченому – у тому, який, між іншим, найбільше сприяє творенню загальнонародної мови» [8:114]. Для вивчення мови потрібно виховувати в собі живе чуття рідного слова, намагатися вилучати з нього все те, що йде наперекір цій силі, що її ослаблює, і віднаходити в ній усе, що може надати і «живість», і достоїнство всякому виразу. Це дуже нелегко, але важливо, тому що сила народності мови не може бути здобута зовнішнім наслідуванням, а повинна бути засвоювана душею. Ще один аспект, акцентований у лінгводидактичній концепції І. І. Срезневського, висвітлення питання про мову як загальнонаціональне надбання: «Кожна жива мова є таким народним надбанням, яким кожен член народу за законом природи повинен користуватися, утілюючи його в собі, утілюючи в ньому силу свого духу». На запитання, як довго в житті потрібно вивчати рідну мову, як головну основу, головний корінь усякого освітнього розвитку духовних сил, учений відповідає, що праця над рідною мовою в людині не припиняється ніколи, не зупиняється весь той час, поки розвиваються духовні сили людини [8:105].

Учений вбачав знання мови не в тому, щоб бездоганно відтворювати правила і розбирати за частинами мови і членами речення штучно створені приклади, а в розвитку творчих здібностей у процесі засвоєння мови. Потрібно прагнути до розуміння значення слів, збагачення лексичного запасу, щоб із цієї великої кількості слів легко знаходити необхідні для висловлення своїх думок. Потрібно вміти з'єднувати слова в цілі вислови. Необхідно правильно і красиво вимовляти як окремі слова, так і цілі речення і вміти так писати, щоб інші добре розуміли написане. Як досягти такого знання мови? На думку вченого, учитель повинен привчати учнів, по-перше, думати визначено, тобто словами, і, отже, шукати і знаходити слова і вислови потрібні, замислюватися над словами і висловами, над відтінками значення, які вони містять, і можливими; по-друге, думати послідовно і знову визначено, тобто правильними сполученнями слів, над словесними зображеннями зв'язків думок. Як бачимо, окрім цілком ново-го погляду на те, що означає знати мову, І. І. Срезневський цікаво вирішує питання, яку мову потрібно вивчати як рідну, наголошуючи, що це не мова освіченого прошарку суспільства, а «мова загальнонародна».

Наступним важливим аспектом у творенні мовної особистості є формування усвідомленого погляду на мову, тобто розуміння ролі і значення рідної мови як історично сформованого в культурі феномена, як складника вітчизняної культури. Формуючи у школярів зацікавлення до вивчення мови, учитель обов'язково повинен знайомити їх з творами тих письменників, які використовують у своїх творах народну мову – «скарб невичерпний», – це М. М. Карамзін, І. А. Крилов, О. С. Пушкін (серед українських письменників учений високо цінував творчість Г. С. Сковороди, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка,

Є. П. Гребінки, І. П. Котляревського, П. П. Гулака-Артемівського); розкривати учням красу мови народних пісень, казок, прислів'їв, загадок; навчити їх бачити свіжість і виразність місцевих говорів («в кожному місцевому наріччі є сила неосяжна»). Тобто необхідно виховувати в дітей повагу до живої народної мови з її місцевими наріччями – скарбами народної мудрості.

Ще однією важливою проблемою, порушеною в лінгводидактичних працях ученого, є проблема збереження й захисту рідної мови, боротьба за її чистоту, що сприятиме утвердженню національного характеру й патріотизму. Неустанній діяльності над словом, умінню користуватися мовою варто вчитися в письменників. Однак цього замало для розвитку мовного чуття. Потрібно черпати знання там, де їх черпають і письменники – в науці. «Обставини, що перешкоджають розвитку чуття мови, заглушують разом з ним і вільну діяльність розуму: ось чому люди більш обдаровані й самі тягнуться до боротьби з цими обставинами і до постійної праці над своєю мовою наперекір своїм особливим заняттям. Ось чому над рідною мовою працюють неустанно упродовж всього свого життя, між іншим, і ті з письменників, які свідомо розуміють своє високе покликання» [8:115–117]. Кожна людина, на думку І. І. Срезневського, повинна триматися рідної мови як головної основи, оскільки лише рідною мовою може людина визначити для самої себе «правильно і вільно всякий рух свого розуму і серця».

Відгомін поглядів ученого знаходимо в працях представників української і російської педагогічної думки К. Д. Ушинського, В. О. Сухомлинського, Г. Г. Ващенко, С. Ф. Русової та ін. Зокрема, К. Д. Ушинський зауважував, що ми здебільшого розуміємо вагу рідної мови надто обмежено, як засіб порозуміння між собою. Але значення її більше: мова є скарбниця народної духовності і в той же час єдина умова поступу народу. Кожне слово є символом якогось поняття, яке склалось у свідомості. Без цих символів, без слів, неможливий процес мислення, що відбувається легше й глибше в рідній мові. «Слово є не заволодіє ним досконало, не прогляне крізь нього ясно для самого себе й для інших, до того часу він (дух) не може рухатись і розвиватися вільно... Слово є єдина сфера розвитку духа і на умінні володіти словом повинна будуватись усяка наука і розвиток (4-й лист із Швейцарії) [цит. за 3:95].

Великого значення навчанню мови надавав В. О. Сухомлинський. Він учив пізнавати прекрасне в слові, бачити в красі мови красу життя, розвивав уміння образно мислити, прищеплював любов до рідної мови, без якої людина буде глуха й до скарбів інших мов, не зможе гідно оцінити і сприйняти їх. Учений зазначав, що без поваги й любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури, оскільки «Мовна культура – це живодайний корінь культури розумової, усього розумового виховання, високої справжньої інтелектуальності» [9:2].

Отже, лінгводидактична концепція І. І. Срезневського знайшла творчий розвиток у теорії і практиці педагогічної думки наступних поколінь і є актуальною й сьогодні. Велике значення у сучасному навчально-виховному процесі мають методичні праці вченого, які розкривають соціальну і пізнавальну функції рідної мови, порушують питання творчого навчання мови. У них закладено основи і накреслено шляхи розвитку мовної особистості. Надзвичайно цінними є методичні поради вченого, адресовані вчителям і викладачам, заклики до філологів з приводу постійної праці заради розвитку лексикографії і мовознавчої науки в цілому.

Література

1. Болотова Г. А. И. И. Срезневский: Кн. Для учащихся / Г. А. Болотова. — М. : Просвещение, 1985. — 96 с., ил. — (Люди науки).
2. Буслаев Ф. И. Рец. на кн. : Мысли об историрускогоязыкаИ. Срезневского (1850) [Историязыка и историянарода] / Ф. И. Буслаев // Хрест. по историрускогоязыкознания. Под. ред. Ф. П. Филина. Учеб. Пособ. для филол. спец-стейун-тов и пед. ин-тов. — М. : «Высшая школа». — С. 141–160.
3. Гончаренко І. Основи українського національного виховання / Іван Гончаренко // Українські вісті. — 1959. — С. 94—95.
4. Єрмоленко С. Я. Антропоцентризм у лінгводидактиці / С. Я. Єрмоленко // Українська мова та література. — Ч. 13—14 (509—510). — 2007. — С. 6—9.
5. Кремень В. Г. Майбутнє України неможливе без освіти / В. Г. Кремень // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Зб. наук. праць / За ред. Л. Л. Товажнянського та О. Г. Романовського. — Вип. 3. — Х. : НТУ «ХП», 2002. — С. 3—8.
6. Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Українська культура / Іван Огієнко. — К. : Довіра, 1991. — 141 с.
7. Срезневский И. И. Мысли об историрускогоязыка / И. И. Срезневский // Хрестоматия по историрускогоязыкознания. Под. ред. Ф. П. Филина. Учеб. пособие для филол. специальностейун-тов и пед. ин-тов. — М. : «Высшая школа». — С. 160—169.
8. Срезневский И. И. Русское слово : Избр. труды: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит. / Сост. Н. А. Кондрашов. — М. : Просвещение, 1986 / И. И. Срезневский. — 176 с. : порт.
9. Сухомлинський В. О. Слово рідної мови / В. О. Сухомлинський // Українська мова і література в школі. — 1968. — № 12. — С. 2.